

Aynurə SƏFƏROVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: aynura.safarova1@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.1.115>

XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN POEZİYASINDA FOLKLOR MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: Xəlil Rza, şeir, folklor, etnoqrafiya, motiv

SUMMARY

Aynurə SAFAROVA

FOLKLORE MOTIVES IN THE POETRY OF KHALIL RZA ULUTURK

The language of Khalil Rza's poems is related to the soul of the people. His poems are related to folk creativity and philosophy, folk ethnography and folklore. Khalil Rza is a poet with a fighting spirit, a rebel and a fighter, a determined person, the author of bold thoughts and ideas in the Soviet era, as well as a lyric poet who expresses the most munificent emotions and writes the most fragile feelings in a highly figurative way. The language of his poems is fluid, the goal is specific and clear, and they are perfect examples of art in terms of subject and content. He was deeply familiar with the intricacies of Azerbaijan Turkish, and used his mother tongue at the highest level in his poems. That is why his works have been received with great sympathy by the readers.

In Khalil Rza's poems, we see perfect examples of proverbs and parables, layla and bayaties, phraseological combinations, stereotyped expressions. His poems are so perfect in terms of the activity of folklore examples, the description of ethnographic plates, as well as in terms of the peculiarities of sounds and words, harmony, and syntax of our language that this issue can be a separate research object.

In the poems of Khalil Rza, our native language is expressed at such a high level that these poems will never lose their freshness.

Key words: Khalil Rza, poetry, folklore, ethnography, motive

РЕЗЮМЕ

ФОЛЬКЛОРНЫЕ МОТИВЫ В ПОЭЗИИ ХАЛИЛА РЗА УЛУТУРКА

Язык стихов Халила Рзы связан с душой народа. Основы его стихов связаны с народным творчеством и философией, народной этнографией и фольклором. Он был глубоко знаком с тонкостями азербайджанского языка и использовал свой родной язык на самом высоком уровне в своих стихах, что и дала возможность его произведениям быть воспринятым читателями с большой симпатией.

В стихах Халила Рзы мы видим совершенные образцы пословиц и поговорок, колыбельных и баятылар, фразеологических сочетаний, а также наблюдаем прекрасные примеры шаблонных выражений. Его стихи настолько совершенны с точки зрения активности фольклорных образцов, описания этнографических картин, а также с точки зрения особенностей звуков и слов, гармонии и синтаксиса нашего языка, что этот вопрос может быть отдельным объектом исследования.

В стихах Халила Рзы наш родной язык выражен на таком высоком уровне, что эти стихи никогда не утратят своей новизны.

Ключевые слова: Халил Рза, поэзия, фольклор, этнография, мотивы

Giriş: Xəlil Rza şeirlərinin dili xalqın ruhuna qırılmaz tellərlə bağlıdır. Xəlil Rza döyüşkən ruhlu, üsyankar və mübariz şair, qətiyyətli insan, sovet dövründə kimsənin dilinə gətirə bilmədiyi cəsarətli fikir və ideyaların müəllifi olmaqla yanaşı, həm də ən munis duyğuları dilləndirən, ən kövrək hissləri obrazlı şəkildə qələmə alan lirik şairdir. Onun şeirlərinin dili axıcı, hədəfi konkret və aydındır, mövzu və məzmun baxımından mükəmməl sənət nümunələridir. O, Azərbaycan dilinin incəliklərini dərinləndirən, dilimizin istər səs və söz özəlliyini, ahəngdarlığını, istərsə də dilin sintaksisini elə gözəl bilməmişdir ki, nəticədə mükəmməl sənət əsərləri ortaya çıxmışdır. Onun şeirlərində atalar sözləri və məsəllərin yerli-yerində qafiyələnməsi, xalq bayatılarını şeirlərinin mövzusuna uyğun əlaqələndirməsini, etnoqrafik lövhələrin təsviri və digər məsələləri müşahidə edirik. Şairin şeirlərində frazeoloji birləşmələrin və qəlibləşmiş ifadələrin mükəmməl örnəklərini görürük.

Atalar sözləri, məsəllər, etnoqrafik cizgilər

Şairin yaradıcılığını izləyərkən el deyimlərinə dərinləndirən bələdliyini, xalq psixologiyasını, atalar sözləri və məsəlləri gözəl bilməsini müşahidə edirik. O, məsəllərdən və atalar sözlərindən öz şeirlərində ustalıqla istifadə etmiş, yeri gəldikcə, həmin məsəlləri şeir başlığı kimi vermişdir. “Uman yerdən küsərlər” (X.R. 1992: s.328) adlı şeiri buna misaldır. Şair “El gücü – sel gücü”, “Polad sınar, əyilməz”, “Ağac bar verdikcə başını aşağı dikər”, “Qoyun otlar quzu ilə, ayağının tozu ilə”, “Hələ quzu cildində yaşar neçə canavar”, “Qor üstünə su tökməzlər” və digər məsəlləri şeirlərində məharətlə işlətmişdir.

“Xalq iradəsi” adlı şeirində qədim el məsəlini şeirin qafiyəsinə uyğun şəkildə işlədərək “El gücü – sel gücü” məsəlinin danılmaz gerçəklik olduğunu qeyd edir:

Düşdü yada qədim məsəl:
Elin gücü, selin gücü, yelin gücü.
Yelin gücü – qasırgaymış,
Selin gücü – qaynar ümman.
Elin gücü daha zormuş qasırgadan, okeandan (X.R.1992:

s.18).

“Qürur türküsü” adlı başqa bir şeirində “Ağac bar verdikcə başını aşağı dikər” deyimini xatırlayır. Bu məsəli şeirin qafiyə sistemində uyğun elə tənzimləyir ki, şeirin texnikasına heç bir xələl gəlmir.

Kişi sifətidir təvazökarlıq,
Yüz məsəl bilirsən bu barədə sən.
Lap qolu sınsa da, ağac başını
Daim yerə dikər bar gətirərkən... (X.R. 1992: s.20)

“Sevincin zirvəsi, qəmin zirvəsi” adlı şeirində “Dad yarımçıq əlindən!” və “Qızınmadıq istisinə, kor olduq tüstüsünə” deyimlərini bir-biri ilə əlaqəli şəkildə qafiyələndirmiş, ikinci məsəl deyilişində xırda dəyişiklik etsə də, ümumi mənaya heç bir xələl gəlməmiş, əksinə, şeirin məzmununa obrazlılıq gətirmişdir.

Bu söz, bəlkə, yaranmış
Qəzəb, hiddət selindən:
– Dad yarımçıq əlindən!
– Dad yarımçıq əlindən!
– Yarımadıq istisindən,
Kor olduq tüstüsündən!
Gah gizli deyiblər, gah aşkar, açıq.
Bağda ağac yanıb, tağda şamama,
Gələndə arxların suyu yarımçıq... (X.R. 1992: s.33)

“Səssiz açılan güllələr” şeirində isə el arasında işlənən “Polad sınar, əyilməz” ifadəsi ilə şeirin məzmunu arasındakı uyğunluğu belə ifadə etmişdir:

Sənin mərdliyindən qorxurlar onlar,
Yüz namərd üst-üstə bir mərdə dəyməz.
Polad sərtliyindən qorxurlar onlar,
Məsəl var, sınsa da, polad əyilməz! (X.R. 1992: s.36)

Moskvada Lefortovo zindanında dustaq olduğu günlərdə də doğma vətəni düşünən, qəlbi bir an vətəndən ayrı dözə bilməyən şairin “Bizim ellər yerindəmi” adlı şeirində xalq psixologiyasında durna quşunun ayrılığın simvolu olduğuna işarə edir, şeirdə “Qoyun quzu ilə otlar” məsəlini xatırlayır:

“Durna” dedim, Moskvada məgər durna görür dustaq?
Boynu uzun, qanadı ağ, o tanrısız quşa baxmaq,
Görmək əhdi yerindəmi?
“Qoyun otlar quzu ilə, ayağının tozu ilə”
Ağ üzlərdə yanan şölə – qızılğüllər yerindəmi? (X.R. 1992:

s.217)

Xalq deyimləri ilə paralel həm də milli etnoqrafik cizgiləri əks etdirən şeirləri Xəlil Rza yaradıcılığının soy-kökə bağlılığını təsdiqləyir. Aşağıda verdiyimiz “Əyil, Kürüm, əyil, keç” şeirində xalqın inanc və etiqadlarına dayanan maraqlı etnoqrafik lövhələri görməmək mümkünsüzdür. “Çörək müqəddəsdir” deyərək yerə düşən çörəyin öpülüb göz üstə qoyulmasını, illərlə küsülü qalanların Novruz bayramında barışmasını, insanların gördüyü yuxunun axar suya danışılmasını, “od üstünə su tökməyin yasaq olduğunu”, evin giriş qapıları üzərində at nalı asılmasını, ay-ulduzlu məzarlara salavat göndərilməsini və digər ülvə, müqəddəs adətlərimizi sadalamaqla şair, bir insan ömrünün yaşantılarını şeirə köçürmüşdür.

Bircə tikə çörəyi də
Allah payı saymağımız,
Yerə düşsə, dərhal öpüb
Göz üstünə qoymağımız,
Küsənlərin Novruz günü

Bayramlaşıb bərişması...
 Elin elə, evin evə
 Yağın bala qarışması,
 Yuxusunu axan suya
 Açıların etiqađı,
 “Qor üstünə su tökməzlər”
 Deyənlərin od əcdadı,
 Qapılara bənd edilən
 At nalına inamımız,
 Ay-ulduzlu məzarlara
 Rəhmətimiz, salamımız...
 Bu ülvyyə, bu qüdsiyyə
 Yerin-göyün nəfəsidir.
 Kür adlanan xəzinənin
 Yalnız bir cə töhfəsidir (X.R. 1992: s.332).

Doğmasına həsr etdiyi “Nənəm Güllər” şeirində rast gəldiyimiz etnoqrafik lövhələr kənd həyatından bəhs edir. Şair nənəsini itirdikdən sonra onu sevgilə xatırlayır, gündəlik icra etdiyi işləri ardıcılıqla sadalayaraq birlikdə keçən günlərin həsrətini çəkir. “İnək sağan, süd bişirən”, “yun darayan, yorğan salan”, “kərəntilə yonca çalan”, “göy muncuqlu, ağ sələli nehrəni çalxamaqdan ilham alan”, “bir beşiyi tərpedəndə min beşiyə layla çalan” epitetləri ilə nənəsini yad edir.

İnanmadım ölümünə.
 Axı nə cür inanaydım?
 Qalxıb hər gün səhər tezdən
 İki əllə min iş görən
 İnək sağan, süd bişirən,
 Yun darayan, yorğan salan,
 Kərəntilə yonca çalan,
 Göy muncuqlu, ağ sələli
 Nehrəmizi çalxamaqdan ilham alan,
 Bir beşiyi tərpedəndə

Min beşiyə layla çalan... (X.R. 1992: s.321)

Şeirlərində atalar sözləri və məsəlləri, etnoqrafik mənzərələri, adət-ənənələri, inanc və etiqađlarımızı əridərək məharətlə işlətməsinə şairin yaradıcılığında tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bu, bir daha sübut edir ki, Xəlil Rza xalq psixologiyasına dərinəndən bələd olmuşdur.

Xalq bayatıları, laylalar

Xalq bayatıları, laylalar Xəlil Rzanın ruhunu oxşayır, onun şeirlərinin mayası xalq yaradıcılığı və fəlsəfəsi ilə yoğrulmuşdur. Fikrimizin bariz təsdiqini şairin “Azərbaycan türkcəsi” adlı şeirində görürük. Şair ana dilini ulduzlarda səslənən laylaya, bayatıya, “bir cüt nur qanada” bənzədir, dilimizi “xəzinənin diri, qızıl külçəsi” adlandırır.

Sən ağzımda dilim yox, ürəyimdə dilimsən!
 ... Ulduzlarda səslənən laylamsan, bayatımsan,

Məni ərşə qaldıran bir cüt nur qanadımsan.
 Ey batmış xəzinəmin diri, qızıl külçəsi,
 Azərbaycan türkcəsi! (X.R. 1992: s.372)

Xəlil Rza xalq ədəbiyyatına və etnoqrafiyaya bağlı olduğu qədər də onun vurğunu idi. O, el bayatılarını, laylaları sevirdi. Təbrizli Nəsibə xanım üçün yazdığı “Anam layla çalı” şeirində şair anaların layla dünyasını dilləndirir, layla ilə yanaşı, ürəyindəki Təbriz dərini bura əlavə edir. Müəllif uşaqlıqda anasından öyrəndiyi el bayatılarını öz şeirlərində ustalıqla işlədir:

Laylanın yüz yerdən ürəyi şan-şan,
 Üz tutub danışır dünyalar ilə.
 Söz deyil, ürəkdir yanan-alışan,
 Deyir dərdlərini laylalar ilə.
 – Aşıq haradan gəldi,
 Səni yaradan gəldi.
 Nə duman var, nə çiskin,
 Bu sel haradan gəldi?
 ... Qar yağışdır dizəcən,
 Bakıdan Təbrizəcən.
 Yolunu gözləyəm,
 Mən gələn Novruzacan (X.R. 2014: s.50-51).

Repressiya şairimiz Əhməd Cavada ithafla yazdığı “Əyil, Kürüm, əyil, keç!” şeirində də el bayatısını şeirə əlavə edərək maraqlı məzmun yaratmışdır:

Ürəyimin sözü Kürüm,
 Çörəyimin duzu Kürüm,
 Dünən hər ağ dalğan pələng,
 Bu gün mənim quzu Kürüm!
 Şirvanın yastı yolu,
 Su gəldi, basdı yolu.
 İstədim görəm səni,
 Əzrayıl kəsdi yolu (X.R. 1992: s.332).

Xəlil Rzanın şeirlərində saysız-hesabsız belə xalq bayatılarına rast gəlmək olar.

Ağılar, oxşamalar

Şairin 1989-90-cı illər Bakıda meydan hərəkətində daim ön sırada olduğu, azadlıq uğrunda yorulmadan mübarizə apardığı, xalqı mücadiləyə səsləmək üçün etdiyi fədakarlıqlar hamıya məlumdur. 20 yanvar 1990-cı il tarixində sovet qoşunlarının Bakıda törətdiyi qırğınlara etinasız qalmaq mümkün deyildi. “Xəlil Rza ölkənin bütün qeyrətli vətəndaşlarını azadlıq mübarizəsinə qoşulmağa çağırır, rəsmi dövlət siyasətinə qarşı öz iradlarını bildirmək üçün onları meydana səsləyir. Qarabağdakı xəyanətin, Sumqayıtdakı fəlakətin əsl səbəbkarlarını sərrast ifadələrlə ifşa edən sənətkar Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizənin həm tarixinə, həm də coğrafiyasına müxtəsər poetik ekskurs etmişdir” (Nəbiyev B. 2005: s. 11). Bu mövzuda Xəlil Rzanın saysız-hesabsız şeirləri vardır. Belə şeirlərdə xalqın faciəsini qələmə alan şair el arasında məşhur olan ağıları şeirlərinə əlavə edərək yangılı, həzin əsərlər

yaratmışdır. O faciə gecəsində şəhid olanların dilindən yazdığı “Əlvida, Azərbaycan!” şeirinə on beş el bayatısını – ağını öz şeirinə daxil etmiş, şeirin məzmununda maraqlı improvizasiya alınmışdır.

Bakı qanlı bir məzar, özü boyda laləzar,
Selin, suyun altında pərən-pərən bir gülzar.
Əzizim, üzü qanlı,
Ayağı, dizi qanlı.
Ölən biz, qırılan biz,
Tutdular bizi qanlı (X.R. 1992: s.113-114).

Yaxud da:

Dünyanın ortasında şəhidlər sərgisi var,
Ürəyindən vurulmuş igidlər sərgisi var.
Eləmi tikə-tikə,
Bədənim tikə-tikə.
Qəbrimi özüm qazdım,
Kəfənim tikə-tikə (X.R. 1992: s.114).

“Üç imarət arasında” şeirində dünyadan köçən oğluna “layla çalan” ananın yanıqlı səsinə, acısını, kədərini təsvir edir. Ağrı deyən “ananın səsinədən daşın bağrının çatlaya biləcəyini” göstərir:

Mən bir ana gördüm tabut başında,
Səsi gah qırılır, gah alçalırdı.
Dinləsə, çatlardı bağı daşın da,
“Laylay, balam” deyər layla çalardı.

“Laylay, balam” deyər layla çalardı
Otuz iki yaşlı ər övladına... (X.R. 1992: s.50)

Şair el ədəbiyyatına bağlı olduğundan və elin adət-ənənələrini dərinəndən bildiyindən ki, əsərlərində tez-tez xalq yaradıcılığı nümunələrinə yer verirdi.

X.Rzanın şeirlərində söz birləşmələri və frazeologizmlər

X.Rzanın həm əsərlərində, həm də mətbuata verdiyi müsahibələrdə maraqlı faktlarla qarşılaşmaq mümkündür. Azərbaycan dilinə aid olan onlarla, bəlkə də, yüzlərlə sözün qonşu xalqların dilinə keçməsi ilə bağlı maraqlı izahları vardır. Xüsusən də ruscadakı *çelovek*, *nyanya*, *mama*, *papa*, *Oleq* (Uluq bəy), *Kazbek* (Qazı bey), *Baykal* (Bəy göl), *İrtiş* (Yırt ıç – yırtıb gedən çay) və digər sözlərin Azərbaycan dilindən rus dilinə keçdiyini deyir və sübut edirdi (internet resursu). Öz ana dilinə son dərəcə təəssübkeşliklə yanaşan X.Rzanın şeirlərində çox maraqlı frazeologizmlərə rast gəlmək mümkündür. Məlum olduğu kimi, frazeoloji birləşmələr dildəki qəlibləşmiş sözlərdir. Belə qəlibləşmiş sözlər tərkibcə dəyişməz olur, onlar dildə hazır şəkildə işlənən məcazi mənalı birləşmələrdir. Belə söz birləşmələrini – frazeologizmləri mənasını itirmədən qafiyə şəklində işlətmək şairdən ustalıq tələb edir. “Bayırdan gələn səslər” şeirində rast gəlinən bəzi misralara diqqət edək: “*Ərzi qorumaq üçün çirməmişəm qolumu, Zindanlar kəsə bilməz o səslərin yolunu*”, “*Saf damcılar elə ki al günəşə sarılır, Nur verir gözlərinə, düşməni bağı yarılır*”; “*Dəridən çıxır onlar, qabıqdan çıxır onlar, Çıxırlar ki, gizlətsin,*

boğsun bizi dörd divar”; “Keşikçilərım” şeirindən bəzi misralara diqqət edək: “*Qırx ildir bağa kibi çəkilmisən qınına, Peşən dərdidir qanana*”; “*Nəfəsini kəsibdir keşik çəkdiyi zindan, Fərqi çoxmu bayırda qarıldayan qarğadan?*”; “*Səni gəbərdəcəklər*” şeirində “*Arxadan bıçaq vurub, qaçıb gizlənməyi yox! Yurdun ləyaqətini düşməyə satmağı yox!*”; “*Sənətkar məğrurluğu*” şeirində “*Keçdin dağ kəlitək sən öz yolundan, Aldın vüqarını qaynar köksündən, Höte bircə anda düşdü gözündən*” və digər yüzlərlə belə frazeoloji birləşmələrə rast gəlinir. X.Rzanın yaradıcılığında belə frazeoloji birləşmə və deyimlərin sayı sonsuzdur.

Xəlil Rza şeirlərində ana dilimiz elə yüksək səviyyədə ifadə olunmuşdur ki, bu şeirlər öz tərəvətini heç vaxt itirməyəcək. Xəlil Rza yaradıcılığı elə bir ümmandır ki, onun əsərlərində maraqlı dil və folklor ünsürlərini araşdırdıqca bitib-tükənməz!

ƏDƏBİYYAT

1. Nəbiyev B. Ön söz / Xəlil Rza. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı. Şərq-Qərb, 2005
2. Ulutürk X.R. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Xalqbank, 2014
3. Ulutürk X.R. Davam edir 37. Bakı. Gənclik, 1992